

DİN & FELSEFE

ARAŞTIRMALARI

Religion and Philosophical Research

E-ISSN: 2667-6583

Haziran | June 2022

Cilt | Volume: 5- Sayı | Number: 1

EMPIRİZM MERCEĞİNDEN DİNİ İNANÇ: BRAITHWAITE ELEŞTİRİSİ

Religious Belief through the Lens of Empiricism: The
Criticism of Braithwaite

Büşra Nur TUTUK, Arş. Gör.

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi | Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology

busranurtutuk@cumhuriyet.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3586-981X>

Makale Türü | Type of Article: Araştırma Makalesi | Research Article

Başvuru Tarihi | Date Received: 20.05.2022

Kabul Tarihi | Date Accepted: 27.06.2022

Atıf | Cite As

TUTUK, B. N. "Empirizm Merceğinden Dini İnanç: Braithwaite Eleştirisi". *Din ve Felsefe Araştırmaları* 5/1 (Haziran 2022): 53-73.

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Etik Beyanı | Ethical Statement

Bu makalenin yazarı/yazarları, hakemleri ve dergi editör grubu Din ve Felsefe Araştırmaları dergisinin Etik Kurallarına uyduklarını kabul eder.

The author/authors, referees, and journal editorial group acknowledge that they adhere to the Code of Ethics for the journal of Religion and Philosophical Research.

EMPIRİZM MERCEĞİNDEN DİNİ İNANÇ: BRAITHWAITE ELEŞTİRİSİ*

Büşra Nur TUTUK

ÖZ

Dinî ifadeler bize ne söyler? İnançlı kimselerin yaşamını adadığı ifadelerin epistemolojisi, kritik bir öneme sahiptir. Din dilini gayri-bilişselci bir açıdan ele alan Richard Bevan Braithwaite (1900-1990), dinî ifadelerin doğrulanamayacağını ancak empirik olarak anlamlı olabileceğini düşünür. Bu anlam, ahlaki yargıların bir yaşam tarzı çizdiği gibi analojiktir. Braithwaite'e göre, dini ifadelerin bilimdeki gibi deneysel bir doğruluk değeri yoktur; dini hikâyeler, inançlıların yaşam tazına psikolojik destek sağlar. Kısaca Braithwaite, dinî ifadelerin ahlaki/davranışsal yönüne eğilerek bilişsel boyutunu elimine etmektedir. Böylece doğrulama ölçütüne yakalanmadan dini anlamlı kılmaya çalışmaktadır. Braithwaite'in din dilini ahlaki yorumlayan teorisini tahlil etmeyi amaçlamaktayız. Çalışmamızın giriş bölümünde Braithwaite'in dinî inanca empirist yaklaşımının sebeplerini ortaya koymak için 1920-1955 arası dönemin hakim paradigmasını anlatacağız. Bu minvalde mantıkçı pozitivizmin temel taşı olan doğruluk ilkesini ele alacağız. Akabinde asıl konumuz, Braithwaite'in din dilinin ahlaki yorumunu iki bölümde değerlendirmeye çalışacağız. İlk olarak dinî ifadelerin doğruluk testinden neden geçemeyeceğini Braithwaite açısından cevaplamaya çalışacağız. Bunun için dinî ifadeleri sırasıyla empirik, hipotetik ve analitik kategorilerinde yer vermeme sebeplerine değinecek ve eleştirilerimizi sunacağız. İkinci bölümde dinî ifadelerin nerede yer alacağı sorusuna cevap bulacağız. Braithwaite'in dinî ifadelerle işlevsel bir yön ekleyerek anlamlı kılma çabasına temas edeceğiz ve gelen eleştirileri değerlendireceğiz. Akabinde dinî ifadeler ve ahlaki ifadelerin benzerlik ve farklılıklarından bahsedecek, Braithwaite'in dinî ve ahlaki ifadeleri aynı kategoride değerlendirmesi sonucunda oluşabilecek sorunları tartışacağız. Ayrıca aynı ahlaki eyleme sahip dinleri ayırtırmak için Braithwaite'in dini kıssalara dair tutumunu ve buna yönelik eleştirileri değerlendireceğiz. Tüm bunların sonucu olarak dinî inançların sübjektifliğini Braithwaite özelinde ortaya koyarak teizm için ortaya çıkması muhtemel sakıncaları belirteceğiz.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Din Dili, Ahlaki İfade, Empirizm, Doğrulama İlkesi, Braithwaite.

* Yüksek lisans seminerimde bana bu konuyu çalıştıran değerli hocam, Prof. Dr. M. Sait Reçber'e teşekkürlerimle.

ABSTRACT**Religious Belief through the Lens of Empiricism: The Criticism of Braithwaite**

What do religious statements tell us? The epistemology of statements to which believers dedicate their lives is of critical importance. Richard Bevan Braithwaite (1900-1990), who considers the statements of religion from a non-cognitive but conative perspective, thinks that even if the religious statements cannot be verified, they can be empirically meaningful. This meaning is analogical, drawing policy of life like in moral judgments. According to Braithwaite, these statements have no truth value as in science; the stories told in a religious language only psychologically support the person to maintain the lifestyle. In short, Braithwaite eliminates the cognitive dimension of religious statements by focusing on the conative aspect. Thus, he tries to make religion meaningful so as not to get caught in the verification principle. We aim to analyze Braithwaite's theory of moral interpretation of religious language. In the introduction part of our study, we will explain the dominant paradigm of the period between 1920-1955 to reveal the reasons that prepared Braithwaite for his empiricist approach to religious belief. In this way, we will handle the verification principle, which is the cornerstone of logical positivism. Afterward, we will try to evaluate Braithwaite's ideas on the moral interpretation of the religious statements under two titles. First of all, we will try to answer from Braithwaite's point of view why religious statements cannot pass the verification test. For this, we will present the reasons for not including religious expressions in the empirical, hypothetical, and analytical categories, respectively, and we will present our criticisms. In the second part, we will find an answer to the question of where the religious statements will take place. We will touch on Braithwaite's effort to make religious expressions meaningful by charging functionality, and we will evaluate the criticisms. Afterward, we will discuss the similarities and differences between religious and moral statements and examine the problems that may arise due to Braithwaite's theory. In addition, we will evaluate Braithwaite's attitude concerning the religious stories and the criticisms toward him to distinguish religions with the same moral action. As a result, we will reveal the Braithwaite's perspective on the subjectivity of religious belief and point out the possible drawbacks in terms of theism.

Keywords: Philosophy of Religion, Religious Language, Moral Statements, Empiricism, Verification Principle, Braithwaite.

GİRİŞ

Bilim, modern insanın yegâne dayanaklarından biri olmuştur. Neredeyse her türlü bilgi arayışı, bilimsel bilgi arayışı haline gelmiştir. Deneysel dünya, öncelikle bilimsel araştırmanın konusudur. Bilimsellik, haliyle "empirik/deneysel" terimlerini de içerir. Bilimin etkisi modern zihin üzerinde tabiri caizse o kadar büyüleyici bir hale gelmiştir ki duyu-deneyim alanının ötesinde herhangi bir arayışa şüpheli gözlerle bakılmıştır. Şimdiye kadar felsefe hakikat arayışı olarak tanımlandığı halde mantıkçı pozitivistler, hakikatin felsefenin değil bilimin bir endişesi olduğuna dikkat çekmiştir.

Onlara göre felsefenin işlevi, ifadelerin anlamını açıklığa kavuşturmaktır. Bu analitik bakış açısı, felsefeye yeni bir perspektif sağlamıştır. Dilin mantıksal analizi haline gelen çözümlenici felsefe, artık anlamlı olan ve olmayan ayrımına odaklanan ve anlamsız ifadeleri ayıklayan bir alandır. Anlamlılık için ise doğruluk ölçütüne gerek duyulmuştur. Çünkü insanı dile bağlayan anlam, varlıkla ilişkisini kuran doğruluktur.¹ Böylece mantıkçı pozitivist olarak bilinen felsefeciler, doğrulama ilkesini (*verification theory*) geliştirmiştir. Bu ilkeye göre ifadeler, totolojik veya empirik olarak doğrulanabilir olduğu takdirde anlamlı sayılmaktadır. Mantıkçı pozitivistin temelini oluşturan bu ilke, metafizik ifadelerin yanı sıra, ahlaki ve estetik ifadeleri de doğrulanamaz kılmaktadır.²

Doğrulama ilkesi, pozitivistin önemli ilkelerinden biri olsa dahi her zaman aynı şekilde ifade edilmemiştir. İlkenin ilk formülünü Moritz Schlick (1882-1936), “Bir önermenin anlamı onu doğrulama yöntemidir”³ şeklinde dile getirmiştir. Böylece ilke, ifadenin doğru veya yanlış olacağı koşulları göstermektedir. Doğrulama ilkesinin sistematik formülünü ise Ludwig Wittgenstein (1889-1951), *Tractatus*'ta geliştirmiştir. Bilindiği üzere ilk döneminde mantıksal atomcu olan Wittgenstein'in “resim teorisi”ne göre dil, gerçeklerin sembolik bir temsilinden başka bir şey değildir. Wittgenstein'in belirttiği gibi, “Tasarım gerçekliğin bir taslağıdır. Nesnel tasarım içindeki karşılıklarını tasarımın öğelerinde bulurlar.”⁴ Yani, gerçekliğin bir nevi resmini yaparlar. Yine, “Bir tümceyi anlamak, o doğru olduğunda, olduğu gibi olduğunu bilmektir. Oluşturucu öğeleri anlaşılınca, o da anlaşılır.”⁵ Böylece doğrulama işlemi, bir tümce doğruysa onu destekleyecek ya da aksi durumda yanlışsa onu reddedecek deneysel durumları gözlemlemektir. Belirttiğimiz gibi bu yöntem sadece metafiziğin değil bilimin de tümcelerini anlamsız kılacak bazı problemler ortaya çıkarmıştır. Geçmiş ve gelecekle ilgili ifadelerin, başka zihinlerle ilgili yargıların ve dahi bilimin yasalarıyla ilgili genellemelerin deneysel doğrulama olanağı bulunmamaktadır. Böylece bu ifadeler anlamsız kalmaktadır. Anlamsızlık probleminin temel sebebi, takdir edileceği gibi doğrulamanın sadece duyu verilerine referansla yapılmasıdır.⁶ Pozitivistin bu girişimi anlamlı olanı ayırt etmek amacı taşımasına rağmen anlamdan yoksun hale gelmiştir.

İlerleyen dönemlerde doğrulamanın gerçek bir doğrulama değil, doğrulama imkânı olduğu belirtilmiştir. Bu imkân sadece teknik, olgusal olanakları değil, mantıksal imkânı da içermektedir. Yani, bir ifade olgusal olarak olanaksız olsa dahi anlamsız olmamalıdır. Alfred J. Ayer (1910-1989), olgusalılık ve doğrulanabilirlik

¹ Mehmet Sait Reçber, “Dil Felsefesi”, *Felsefe* (Ankara: Ankuzem, 2005), 180–213.

² “Verifiability principle | philosophy | Britannica” (Erişim 01 Haziran 2021).

³ Moritz Schlick, “Meaning and Verification”, *The Philosophical Review* 45/4 (1936), 341.

⁴ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ed. Oruç Aruoba (İstanbul: Metis, 2020), 23, 2.12, 2.13.

⁵ Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, 51, 4.024.

⁶ Carl G. Hempel, “The Empiricist Criterion of Meaning”, *Logical Positivism*, ed. Alfred Jules Ayer (Toronto: Collier-Macmillan, 1959), 108–133.

arasında bir ayırım yapmış ve bir ifadenin anlamlı olabilmesi için ikinci şartı karşılamanın yeterli olduğuna dikkat çekmiştir.⁷ Buna göre, Ay'ın karanlık yüzü ile ilgili ifadeler anlamsız kabul edilmeyecektir, çünkü bu ifadeleri doğrulamak için mantıksal imkân mevcuttur. Bununla birlikte, "Tanrı", "Mutlak" hakkındaki ifadelerin doğrulamasının tasavvur bile edilemeyeceğini belirtmiştir. Aynı şekilde Rudolf Carnap (1891-1970)'a göre, "Metafizik denen anlam az önce sözünü ettiğimiz empirik anlam ile karşıtlık içinde kullanılması gereken kelime, kesinlikle var olmayan bir şeydir... Yani kelime ancak boş bir kabuktur."⁸ Bazen bir sözcük dizisi ilk bakışta anlamlı bir ifade gibi görünür ama gerçekte sadece bir "sözde ifade"dir (*pseudo statement*). Carnap'a göre iki tür sözde ifade vardır; ilki, anlamsız kelimeler içeren ifadeler, ikincisi ise kurucu kelimeler anlamlı olduğu halde ters söz dizimsel şekilde bir araya gelen kelimelerdir. Kelimeleri ötede bir gerçekliğe referans vererek kullanmak, sözde ifadelerin bu iki türüne de karşılık gelmektedir. Bu referansı yapanlar ise metafizikçiler/ilahiyatçılardır.⁹ Mantıkçı Pozitivistlere göre metafizik, ilahiyatçıların zihinlerindeki kurgudan dolayı dilin yanlış kullanımınıdır. Sonuç olarak metafiziksel ifadelerin doğrulama imkânının olmadığı savunulmuştur. David Hume (1711-1776) ve Immanuel Kant (1724-180)'ı takip eden empirist çizgi, Viyana Çevresi'nin dünyayı bilimsel kavrama çabasıyla metafiziğin tasfiyesine dönüşmüştür.

Mantıkçı pozitivistlere göre bir ifade analitik veya empirik olarak doğrulanamadığı sürece anlamsız sayıldığından, metafizik önermelere anlam atfedilememektedir. Tanrı'nın zihinsel kurgudan başka bir şey olmadığı ve dini tecrübenin yalnızca psikolojiyi ilgilendirdiği iddia edilmektedir. Diğer yanda, duyu verilerimizi aşan nesnelere veya başka bir ifadeyle, dini tecrübe vasıtasıyla Tanrı'ya inanma hakkımızın bulunduğu rasyonel olarak savunulamaz mı? Pozitivistlerin reddettiği kısım, bu tecrübeye dayanan iddialardır. Onlara göre bu tür tecrübelerin içerikleri, empirik olarak doğrulanan önermelere götürmemektedir.¹⁰ Pekâlâ, doğruluk ilkesini, "bir ifade yalnız empirik ve totolojik ise doğru olduğu" şeklinde tanımlamak ne kadar doğrudur? Bir ifadenin doğru olması için empirik veya totolojik olması yeterli olabilir ancak gerekli olduğu konusunda şüpheliyiz. Eric Lionel Mascall (1905-1993)'ın ifade ettiği gibi, anlam, doğrulanabilirlik değildir. Ona göre anlam, başka terimlerle tanımlanmayacak birincil bir kavramdır. Hakeza dini tecrübenin içeriğinin yine duyu verilerine referansla doğrulanmasını istemek de Mascall'a göre kaçakçılık yapmaktır.¹¹ Çünkü terimlerin anlamı duyu verilerinin doğrulanmasıyla oluşmamaktadır. Deneyimi duyu verileriyle sınırlandırmak gerektiği konusunda açık

⁷ Alfred Jules Ayer, *Language Truth and Logic* (London: Penguin Books, 1971), 33-36.

⁸ Jean-Gerard Rossi, *Analitik Felsefe*, ed. Atakan Altınörs (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020), 50.

⁹ Rudolf Carnap, "The Elimination of Metaphysics Through Logical Analysis of Language", *Logical Positivism*, ed. Alfred Jules Ayer (Toronto: Collier-Macmillan, 1959), 60-82.

¹⁰ Ayer, *Language Truth and Logic*, 33-36.

¹¹ Eric Lionel Mascall, *Words and Images: A Study in Theological Discourse* (London: Darton, Longman & Todd, 1968), 11.

bir neden görmemekteyiz. Yine Willard V. O. Quine (1908-2000)'a göre empirizmin temelini yerleştirilen doğrulama ilkesi, oldukça bilim dışıdır. İfadeleri analitik ve sentetik olarak keskin bir şekilde ayırmak haddizatında dogmatiktir.¹² Pozitivistler, bilimi yüceltme ve metafiziği/ilahiyatı çürütme planlarına uygun şekilde “anlam” ve “saçma” kavramlarını kullanmışlardır. Hâlbuki keyfi bir anlamlılık ölçütüyle yenilik yapılmamıştır, nitekim Kant, daha evvel metafizik iddiaların bilimsel iddialar gibi doğrulanabilir olmadığını belirtmiştir. Her şey bir yana, doğrulama ilkesi kendisini doğrulamaktan uzaktır. Doğrulama ilkesine göre bir önerme ancak totolojik veya empirik ise doğrudur, peki bu önerme totolojik veya empirik midir? Değildir, görünen o ki doğrulama teorisi kendisini doğrulayamamaktadır.¹³ Öyleyse bu ilkeyi, doğruluğun ve anlamlılığın bir ölçütü olarak kabul etme gerekçemiz bulunmamaktadır. Kısaca doğruluk ve anlamlılık arasında keyfi, keskin bir çizgi çizme girişimi başarısız olmuştur. Nitekim ifadeler farklı şekillerde doğrulanabilir veya anlamlı kılınabilmektedir.

Mantıksal pozitivizmin dinî ifadelerin anlamsız olduğu iddiaları üzerine din dilini anlamlı kılmaya yönelik çeşitli görüşler geliştirilmiştir. Bunlar arasında; Wittgenstein'in, Wisdom'ın, Ryle'in, Austin'in ve Strawson'un fonksiyonel yaklaşımları, yanlışlanamayan ifadeler olarak Flew'in teorisi, ahlaki ifadeler olarak Braithwaite'in yaklaşımı, Hare'in Bağlılık teorisi, Kennick'in Hatırlatıcılık teorisi, Santayana'nın şiirsellik yaklaşımı sayılabilir. Çalışmamız Braithwaite'in teorisi ile sınırlı olduğundan bunlara değinmeyeceğiz. Çalışmamızı meydana getiren unsur; dini, daha özelden din dilini anlama kaygısından oluşmaktadır. Konumuzu Braithwaite ile sınırlamamızın nedeni ise dinin deneysel yansımalarını ahlaki alanda gördüğümüz için dinî ifadeleri ahlaki ifadelerle özdeşleştiren teorisini enine boyuna tartışmaktır.

Braithwaite, din felsefesi derslerinde Arthur Eddington (1882-1944)'ın çağdaş doğrulama ilkesini ve onun bir uyarlamasını kullanacağını belirtir: “Bilimsel bir ifadenin anlamı onu doğrulamak için atılacak adımlara atıfta bulunarak belirlenir.”¹⁴ Tüm ifadelere uyarlanan mantıkçı pozitivizmin bu prensibi, 1920'de görelilik teorisinin açıklamasında kullanılmıştır. Mantıkçı pozitivizm fizik teorisindeki bu değişimden etkilenmiştir. Einstein, Eddington, Heisenberg gibi fizikçiler değişimlerin görelilik ve kuantum fiziğiyle uyumlu olduğunu düşünmüşlerdir. Bu nedenle Eddington doğrulamacı ilkeyi yalnızca bilimsel ifadeler için kullanırken, Braithwaite anlam kriteri olarak alır. Devamında Braithwaite, din dilinin anlamlılığı için bazı epistemolojik sorular sorar. Ona göre dinî inançta öncelikli sorun, bir Tanrı'nın dünyayı yaratıp yaratmadığı değil, bunun nasıl bilineceğidir. Bu soru yanıtlanmadıkça dinî ifadelerin, kesin bir anlamının olmayacağını söyler. Ona göre anlam, doğrulamada öncelik değildir. Yani ilk aşamada ifadenin anlamı, sonra

¹² Willard V. O. Quine, “Two Dogmas of Empiricism”, *The Philosophical Review* 60/1 (1951), 20-43.

¹³ Engin Erdem, “Ateizm ve Kanıtları”, *Din Felsefesi El Kitabı*, ed. Sait Reçber - Recep Kılıç (Ankara: Grafiker, 2014), 179-181.

¹⁴ Richard Bevan Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief* (Cambridge: Cambridge University Press, 1955), 1.

doğruluğu veya yanlışlığı gelmemektedir. Bu ikisinin bir ve bölünmez olduğunu düşünür. Braithwaite'in işaret ettiği nokta, dinî tartışmaların Tanrı'nın dünyayı yaratmasının ne anlama geldiğini biliyormuşuz gibi yapılmasıdır. Mevzubahis, bu ifadelerin doğruluğu ve onlara inanmak için iyi bir nedenin olmasıdır. Dinî ifadenin anlamı, ifadenin doğruluk değerini tespit ederek bulunuyorsa bu metodların değerlendirilmesi temel bir ön hazırlık olacaktır. Doğruluk değerini test etme yöntemlerini; 1. Belirli konulardaki empirik olgular hakkında ifadeler, 2. Genel empirik ifadeler veya bilimin hipotetik ifadeleri ve 3. Mantık ve matematiğin zorunlu ifadeleri olmak üzere üç sınıfa ayırmaktadır. Braithwaite, dinî ifadenin bu üç kategoriden hangisine tekabül ettiğini sorar. Eğer birine uygun düşerse anlam problemi çözülecektir ancak dinî ifadelerin bu üç sınıftan herhangi birinde yerinin olmadığı söylenmektedir. Böylelikle din dilini anlamlı kılmak için yeni bir sınıf gerekecektir, bu da Braithwaite'e göre ahlaki ifadelerin bulunduğu alan olacaktır. Ancak bu gerçekten böyle midir?

1. DİNİ İFADELER VE DOĞRULUK TESTLERİ

1.1. Empirik Olgular Kümesi

İlk olarak doğrudan gözlemlenebilen empirik olguların dinî ifadeleri içermediği ileri sürülmektedir. Öyle ki deneysel nesnelere özelliği gözleme uygun olmasıdır. Braithwaite, dinî ifadeler empirik gözleme tabii ise Tanrı'nın varlığının gözleme bilinebilmesi gerektiğini belirtir. Örnek olarak Tanrı ile buluşma tecrübesinde (*Self Authenticating*) Tanrı terimi belirli bir deneyimin parçası olarak kullanılır. Tanrı'yı bir şahıs olarak düşündüğümüzde "doğrudan gözlemlenemeyen" teolojik önermesi Tanrı'ya sıfat olarak atfedilir. Bu durumda Tanrı'yı herhangi bir kimseyle kıyaslamak pek yerinde olmayacaktır. Çünkü bir bakışta yakın bir arkadaşımız hakkında çıkarımlarda bulunabiliriz ancak bu bilgi kendi kendini doğrulamaz. Nitekim arkadaşımızın mimikleri, jestleri ile zihni arasındaki bağlantının büyük bir bölümü önceki bilgilerimize dayanır. Braithwaite, Tanrı'nın bu gibi doğrudan gözlemlenebilen grupta sayılamayacağı için dinî ifadeleri empirik olgularla doğrulayamayacağımız sonucuna ulaşır.¹⁵ Deneyimler, deneyimleyen öznenin başkasının erişimine açık olmayan bir süreçte gerçekleşmektedir. Herhangi bir deneyimin anlamı bir başkasına nasıl erişilebilir kılınacak ve nasıl doğrulanacaktır? Schlick, biçim ve içerik arasında ayırım yaparak bu sorunu çözmeye çalışmıştır. Örneğin gün batımını izlerken deneyimimiz, öznel ve iletilemezdir ancak bunu biçimsel bir şekilde ifade ettiğimizde bir başkasına açık olmaktadır.¹⁶ Dolayısıyla duyu verileriyle elde ettiğimiz bilgiye dahi biçimsel bir mutabakat sağlayabilmekteyiz. Ayrıca Braithwaite'in örneğinde kişi ile ifadesi arasında bir ayırım yapmanın yerinde olabileceğini düşünmekteyiz. Kişinin doğrudan gözleme açık olmaması, ifadesinin de gözlemlenemeyeceği anlamına mı gelmektedir? Sözelimi eve geldiğimizde masanın üstünde bir mektup bulalım, yazarını empirik olarak

¹⁵ Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, 4-5.

¹⁶ Anthony Kenny, *Philosophy in the Modern World* (Oxford: Oxford University Press, 2007), 58-60.

gözlemleyemememiz mektuptaki ifadelerin gözlemlenebilir nitelikte olmadığını mı gösterecektir? Bu durum, bahçıvanı görmedik diye ağaçtaki meyvenin tadını algılayamayacağımızı söylemeye benzemektedir. Şahısların empirik olarak algılanması olanaklı olmasa dahi ifadelerinin/eylemlerinin gözleme tabii olmasına bir engel bulunmamaktadır. Bu durumda Tanrı doğrudan gözlemlenemese de eylemleri/ifadeleri ile dolaylı olarak empirik gözleme konu olabileceğini savunmaktayız. Böylelikle dinî ifadeleri tecrübi alanın dışına taşıyacak bir neden görmemekteyiz.

1.2. Hipotetik İfadeler Kümesi

Dinî ifadeler ikinci gruptaki genel empirik ifadelerle, bir diğer deyişle bilimsel hipotezlerle birlikte ele alınabilir mi? Braithwaite'e göre alınamaz. Ona göre belirli örneklerden basit genellemeler şeklinde oluşan Baconcu bilim metodolojisinin, teolojik önermelere kullanımı uygun değildir. Bilimsel yöntem genel olarak veri toplandıktan sonra kurulan hipotezi test edip bir sonuca ulaşma, sonuç yanlışsa yeni hipotez kurma şeklinde ilerler. Teolojik önermelerin bu yöntemle uymuyor olmasının sebebi gözlemlenen veriler olmaksızın genellemelerin hiçbir anlam ifade etmeyeceği görüşüdür. Nitekim bilimsel hipotezlerde deneyimden sonra soyut kavramlardan yararlanır. Bu soyut kavramlar farklı hipotezlerde tümdengelimci sistem içinde bir anlam kazanır. Öyle ki gözlemlenen olguların genellemeleri olan en son hipotezler, daha az genel olanlardan çıkarılabilir. Öyleyse bir hipotez içinde Tanrı'ya empirik bir kavram gibi yaklaşılabir mi? Tanrı doğrudan gözlemlenemez, öyleyse ona dair ifadeler soyutlanıp genelleştirilebilir mi? Teolojik önermeler deneysel dünyanın bilimsel açıklamaları gibi değerlendirildiğinde, gerçekler bizim düşündüğümüzden farklı bir deneyimle çürütülebilirse onları terk etmeye istekli olmamız gerektiğinin altı çizilmektedir. Ayrıca hipotezdeki teorik kavramların doğrudan gözlem yoluyla tanımlanabilir olmasına gerek yoksa bile önerme, dünyadaki bazı gerçeklerle ilişkili olmalıdır. Braithwaite, şahsen bir Tanrı'nın olmaması durumunda dünyada nasıl bir fark olacağı sorusunu cevaplanmadan Tanrı'nın varlığına empirik bir anlam verilemeyeceğini belirtir.¹⁷ Öte yandan Tanrı'nın dünyayı var eden olduğu teistik konseptte, Tanrı'nın yokluğunda dünyanın varlığından bahsedilemeyecektir. Böylelikle "Tanrı'nın olmadığı dünya" ile olduğu dünya arasında bir kıyas yapılamayacaktır. Nitekim olumsal varlıklar var olmak için bir nedene muhtaçtır, bu nedeni de ancak Zorunlu Varlık'tan alırlar. Asıl Zorunlu Varlık'ın olmadığı olumsal dünyanın açıklanması gerekmektedir. Dolayısıyla Braithwaite'in ileri sürdüğü şart soru cevaplanamayacak kadar anlamsızdır. Böylelikle Tanrı'nın varlığına empirik bir anlam verme yolu tamamen kapatılmaktadır. Ana iddiaya dönecek olursak Tanrı, doğrudan gözleme konu olmadığı için onunla ilgili genel yargılarda bulunulamayacağı ileri sürülmektedir. Tüme varmak için tüm tikellerin gözlemlenmesi gerektiğinden dolayı haklılık payı mevcuttur. Öte yandan bilimsel hipotezler için dünya üzerindeki tikeller gözlemlendikten sonra mı genellemelere ulaşılmaktadır? Tüm tikellerin incelenmesi imkân dahilinde olsa da olanaklı değildir.

¹⁷ Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, 5-6.

Dolayısıyla dinî ifadeleri genel empirik ifadelerle kıyaslamak şöyle dursun, tümevarıma dayalı bilimsel yöntemi doğrulama ölçütü kılacak genelgeçer bir hipotez mevcut mu emin değiliz.

Braithwaite bugünün eğitimli müminlerinin, Tanrı'nın varlığının deneyle kanıtlanacağını düşünmediğini söyler. Empirik olgularla dinî ifadelerin anlamını ilişkilendirmeyi dileyen ve aynı zamanda empirik olgular ne olursa olsun dinî ifadelerle tutunma arzusunda olan din felsefecilerini ise “çifte inanç” (*double-think*) benimsemekle itham eder. Çifte inançta dinî ifadeler hem aktüel dünyayla ilişkilendirilir hem de herhangi bir mümkün dünyada mantıksal olarak çürütülemez olduğu savunulur. Dolayısıyla birbiriyle çelişen iki durumun aynı anda olamayacağı ifade edilmektedir.¹⁸ Dinî inançların bilimsel kriterler tarafından değerlendirilmesi demek, inanılan ifadelerin her an vazgeçilebilir olmasını gerektirir. Örneğin, tarihsel empirik önermelerde olduğu gibi Napolyon'un gerçekte yaşamış olup olmaması, bir kimsenin hayatında devasa farklar yaratmazken söz konusu Tanrı olduğunda radikal bir değişim esastır.¹⁹ Öte yanda dinî ifadelerin bilimsel bir hipotez olmasından ziyade inanılan herhangi bir ifadeye, doğru olduğu düşünülüyor için inanılmaktadır. Doğruyu gözeten bir kimsenin, inandığı ifadenin yanlış olduğunu gördüğünde ona dair inancını sürdürmesi beklenemez. Braithwaite, dinî önermelerin bilimsel hipotezlerdeki gibi dünyanın olgusal açıklamaları olmadığını söylese de dünyayı bir başka şekilde açıkladığını ileri sürmektedir. Braithwaite'e göre dinî ifadeler, fiziksel dünyayı değilse bile belki biyolojik ve psikolojik gerçekleri açıklayabilmektedir. Tanrı hakkındaki ifadelerin metaforik bir dille psikolojik gerçekler olarak yorumlanabileceğini belirtir. Metaforik bir anlatımla Tanrı'nın psikolojik bir gerçekliğinin olduğunu öne sürmek alışageldiğimiz bir yaklaşımdır. Ancak bu iddianın, iddia edenin psikolojik gerçekliğinden bağımsız olduğunu söyleyebilir miyiz? Yani, Tanrı'nın var olduğuna dair bir önermeye inanmanın psikolojik bir gerçeklik olduğu iddia edildiğinde, bu iddianın da psikolojik bir gerçeklik olmadığını kanıtı bulunmamaktadır.

1.3. Analitik İfadeler Kümesi

Dinî ifadelerin, mantık ve matematiğin bulunduğu analitik önermeler kümesinde bulunmadığı ileri sürülmektedir. Braithwaite, Hume ve Kant gibi zorunlu ifadelerin esasen varsayıma dayandığını düşünür. Örneğin, $2+3=5$ dünyadaki herhangi bir varlık hakkında bir iddiada bulunmaz. Aslında bu ifade, dünyada beş şeylik bir sınıf var olduğu farz edilirse bu sınıf, biri ikiyi diğeri üç şeyi içeren ve birbirini dışlayan iki alt sınıfın birleşimi olduğunu söyler. Wittgenstein'a göre, varsayıma dayalı mantıksal pozitivist bu tez, dünyayla ilgili bir olguyla doğrulanmaz. Ancak düşünsel dünyamızda sayısal ifadeler kullanmamızdan ileri gelir. Böylece Wittgenstein, gerçeklik dünyasından mantık ve matematiği azlederek Kant'ın

¹⁸ Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, 8.

¹⁹ Genia Schönbaumsfeld, *Wittgenstein and Religion* (Cambridge University Press, yayımlanmamış kitap), 7-8.

yaptığından daha ileri gider. Böylece, dinî önermelerin de mantıksal olarak zorunlu görülme olasılığı dışlanır. Braithwaite'e göre ontolojik ve kozmolojik argüman gibi geleneksel argümanlar, zorunluluk ve olumsuzluğun matematik ve doğa bilimleri gibi açıkça ayrılmasından önce savunulmuştur. Braithwaite bu argümanlardaki Tanrı'nın varlığına atfedilen zorunluluğun, matematikteki doğruların mantıksal zorunluluğundan farklı olabileceği tezini öne sürer. "Zorunlu Varlık" ile "Tanrı" terimlerini birbirine atfetmek için bir yöntem çizilmediğini belirtir. Bu şekilde Tanrı'nın zorunlu varlık olduğuna dair doğruluk değerini test edecek hiçbir yöntem sunulmadığı fikrindedir.²⁰ Bununla birlikte Braithwaite'in Tanrı ve Zorunlu Varlık ifadelerinin birbirini gerektirmediği iddiası doğrulanmamaktadır. Örneğin, Anselm'in ontolojik kanıtında Tanrı'nın zorunluluğu sonradan atfedilen bir nitelik değildir. Yani tanrı olmak özsel nitelikleri bakımından zorunlu olmaktır. Çünkü "daha mükemmeli düşünülmemeyen varlığın" mükemmelliğini başkasına borçlu olduğu düşünülemez. Ek olarak Wittgenstein'in mantık ve matematiğin a priori doğrular olmadığı fikri, mantıktan ayrı olarak doğrulanabilir mi? Yani bu durumda çelişmezlik yasasının da zorunlu doğru olduğu kabul edilmeyecek; "Zorunlu doğrular vardır." ve "Zorunlu doğrular yoktur." önermeleri aynı anda ileri sürülebilecektir. Böylelikle zorunlu doğruların olmadığı iddiası da doğrulanamayacaktır. Braithwaite'in kabul ettiği gibi Kant ve Hume'un ileri sürdüğü zorunlu doğruların varsayıma dayandığı iddiası ise yine iddianın kendisini varsayım saymamak için bir neden vermemektedir. Kısaca dinî ifadelerin zorunlu doğrular olmadığını desteklemek için zorunlu doğruların olmadığına başvurulmuştur ancak saydığımız sebeplerden dolayı ikna edici değildir.

2. DİNİ VE AHLAKİ İFADELER

Braithwaite'e göre alışlagelmiş yöntemlerle doğrulanamayan dinî ifadeler, ahlaki ifadelere benzemektedir. Ahlaki prensiplerde de mantıksal zorunluluk bulunmadığı için din ve ahlak ortak kümeye alınmaktadır. Örneğin, mutluluğu maksimize edecek şekilde davranmayı öğütleyen faydacı ilke, $2+2=4$ gibi bir zorunluluk barındırmaz. Öte yanda ahlaki ifadeler, empirik bir önerme gibi de görünmemektedir. Braithwaite'e göre mantıksal pozitivist, dinî ifadelerin hiçbir şey ifade etmediğini söyleyecek dahi olsa ahlaki ifadelerin davranışa rehberlik etme gibi bir işlevi olduğundan ahlaki ifadeler için bunu söyleyemez. Bu bağlamda bir ifadenin kullanımı varsa bir anlamı da olacaktır. Braithwaite, dinî ifadeleri işlevleri doğrultusunda anlamsızlıktan kurtarmaya çalışmaktadır. Böylece doğrulama ilkesi, empirist filozoflar tarafından anlamın kullanıma göre verilmesiyle farklı bir yöne evrilmiştir. Dinî ifadenin bir şekilde uygulanıyor olması onu empirik bir önerme kılacaktır.²¹ Bir empirist için dinî inancın doğasına dair artık çekirdek problem, empirik ifadelerin dinî kanaati belirtmek için nasıl kullanılacağıdır. Braithwaite'in önerisi dinî inancı ahlaki bir sav gibi kullanmaktır. İlk olarak ahlaki savların nasıl kullanıldığını açıklar; ahlaki durumlar doğrulanabilir önermeler olmadığı için ahlaki savlar, yalnız iddia eden kimsenin bir ifadesi olarak alınır. Bir tutumun benimsenmesi

²⁰ Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, 8-9.

²¹ Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, 10.

için doğrulanabilir bir önerme gerekmediğinin altı çizilir. Benzer şekilde Ayer gibi gayrı-bilişselci etik geliştiren filozofların önem verdiği unsurlardan biri, eyleme yönelik onay duygusudur. Braithwaite'e göre ise hiçbir kabul duygusu ana unsur olarak alınmamalıdır, duyguyu merkez almaktansa niyete odaklanmayı önerir. Örneğin, mutluluğu maksimize etme amacıyla davranan faydacı bir kimse, eylemde niyetini dışa vurur. Bu durumda kişi, herhangi bir önerme öne sürmüyor veya zorunlu olarak kabul duygusunu açığa çıkarmıyor, sadece bir eylem politikasına katılıyordur. Kişi niyetini sorguladığında ne yaptığını gözlemleyerek davranışını empirik olarak test edecektir. Yine de her niyet ahlaki bir ifade değildir, sadece bir politika altındaki niyetler bu teoriye uygundur.²² Diğer yandan, ifadenin anlamının kullanıma dayanacak olması belirsizdir. Herhangi bir ifade, dini çerçevede geleneksel kullanımı mı yoksa şahsi kullanımı mı imliyor, bir ölçüt bulunmamaktadır. Braithwaite özelinde şahsi kullanımın ön plana çıktığını görmekteyiz. Dinlerde yerleşik olan geleneksel kullanımı, şahsi kullanıma dayandırmak şeklinde bir anlam teorisi kurmak yine belirsiz kalacaktır. Öyle ki bu durumu sınırlayan bir ölçüt olmayacak ve bir davranış politikasından beslendiği sürece her türden yoruma açık hale gelecektir.²³ Bu belirsizlik, dinî ifadeleri ahlaki ifadeler kümesinde konumlandırarak sistemi oluşturmaktan uzaktır.

Braithwaite'in tutumunun, dinî ifadelerle ahlaki açıdan nasıl ışık tuttuğuna bakacak olursak onun benimsediği din tanımına eğilmek gerekecektir. Braithwaite, günümüzde birçok eğitimli insanın hemfikir olduğunu düşündüğü, idealist filozof John M. E. McTaggart'ın (1866-1925) tanımını verir; "Genel olarak kendimizle evren arasında bir uyum olduğu inancına dayanan duygu".²⁴ Bu tanımla dinî ifadeler, duygusal etik teorileri çizgisinde açıklanmıştır. Örneğin, Tanrı'nın cennetteki babamız olduğu ifadesi, babanın yanında hissedilen güveni ifade etmek için alınacaktır. Bu tarz dinî duygusal açıklamalar, genellikle dinî bir sistemin dışındakiler tarafından ileri sürülür, sistem içindekileri ise pek memnun etmez. Braithwaite'e göre az sayıda insan dinlerinin bir duygu meselesi olduğunu kabul etmeye hazırdır. Örneğin sevinç, teselli, evrenle bir oluş duyguları dinî algılara yansiyabilir ancak bu duygular dinî ifadelerin öncelikli kullanımları değildir. Braithwaite, bu itirazı dini ifadelerî tanımlayıcı bir şekilde ele almak için yeterli görmemektedir. Benimsenen yaşam tarzının samimiyetle ilgili olduğu tüm dinler tarafından ısrarla belirtildiği söylenir. Tıpkı ahlaki ifadelerde olduğu gibi, kişinin niyeti samimiyet ölçütü olarak alınır. Bu nedenle dinî ifadeler, belirli bir davranış politikasını uygulamaya yönelik niyet ile anlam kazanır. Aksi halde niyetten önce dinin dogmalarına inanmak, Braithwaite'in benzetmesiyle at arabasını atın önüne koymaktır. Ona göre dinî kanaati oluşturan niyettir.²⁵ Burada "dinin dogmaları" ifadesiyle dinî ifadelerin rasyonel boyutu görmezden gelinmiştir. Dine yalnız nereden geldiği bilinmeyen bir

²² Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, 11-12.

²³ William Warren Bartley III, *Morality and Religion* (London: Palgrave Macmillan, 1971), 21-23.

²⁴ Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, 14.

²⁵ Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, 16.

niyetle bağlanıldığı öne sürülmüştür. At arabası ve atın sıralanışından evvel yolculuk için neden o at seçilmiştir? Bunları belirlemeden samimi bir niyet vurgusu boştur. Nitekim insanlar samimiyetle doğru yanlış gözetmeksizin her şeye inanabilmektedir. At arabası atın arkasına güzelce koyulabilir ancak yol için yanlış bir at seçip yolda kalınabilir. Bu düşünce tarzı, dinin hakikat iddialarını bu şekilde görmezden gelir ki dinler bir kurtuluş vaat etmektedir. Bir dinin diğer dinle çelişen ifadeleri bulunuyorsa bu ifadeleri topluca işleve indirgemek dinlerin varoluş amacına aykırıdır. Hakeza bir insanın tüm yaşamını sürdüreceği politikayı belirlemek gibi kritik bir hususta ucu bucağı belirsiz samimiyet ve niyet vurgusu yerinde görünmemektedir. Eylemlerin ardındaki niyetin önemli olduğu muhakkak ancak asıl samimi tavır, doğru olana doğru şekilde inanmak ve inandığını eylemektir. İnanç olmaksızın eylemdeki niyet vurgusu nakıstır.

Dinî ifadelerin ahlaki ifadelerle özdeşleştirilmesi başka itirazları da beraberinde getirmiştir. Dinî bir ifade, ahlaki ifadede olduğu gibi açık olarak bir politikaya işaret etmeyebilir. Öyleyse ifade sahibi ifadesinin hangi politikayı içerdiğini nasıl bilecektir? Dahası, neyi içerdiğini bilmediği bir politikayı izlemeye nasıl niyetli olabilir? Ne olduğu bilinmeyen bir şeye niyet edilemez. Empirist bir filozof için, bir dinin diğer söylemlerinden izole edilmiş işlevini açıklamaya gerek yoktur. Böylece empirist düşüncede dinî ifadeleri bir bütün olarak dikkate almak ve sistem içinde nasıl bir kullanıma sahip olduğunu açıklamak gerekmektedir. Dinî bir iddia, belli bir yaşam tarzı olarak alınır. Bu yöntemle dinî ifadelerin ahlaki fonksiyonu reddedilememektedir.²⁶ Dinî ifadelerin doğrudan ahlakla ilgili olmayan ifadeleri bulunsa da bazı kozmolojik iddiaların ahlaki yoruma müsait olduğu açıktır. Yine, Kur'an'da yaratılışa dair verilen örnekleri şükranla anabileceğimiz dile getirilir. Mevcut alemi Tanrı'ya bir şükür vesilesi kılmak için ibret unsuru almak gerektiği öğütlenir. Öte yanda ayetleri ahlaki ifadelere indirmenin, onların bilişsel içeriklerini görmezden gelmeye götüreceği düşünülmektedir. Böylece dinin mutlak ahlaki bir güdü olarak yorumlanması yanlış bulunur. Dinî ifadeleri ahlaki bir tecrübeye indirgemek ise dinin evrenselliğine zarar verecektir.²⁷ Ayrıca dinin ahlaki pratiğinin dinin önermesel yapısından kaynaklandığı savunulmuştur.²⁸ Özetle dinî ifadelerin ahlaki boyutu olsa da bu ifadeleri sırf ahlaka indirgemek rasyonel ve ilahi boyutu gözden kaçırmaktır.

Empirist açıdan dinî ifadeler, ahlaki ilkeler vasıtasıyla anlamını kazanmaktadır. Braithwaite'e göre bir dizi dinî ifadede somutlaşan niyetlerin ve dolayısıyla bu ifadelerin anlamının ne olduğunu bulmanın yolu, dinî iddianın hangi ahlaki ilkeleri içerdiğini keşfetmektir. İstenen, spesifik bir kimsenin ileri sürdüğü dinî iddialar değil, bütünüyle iddialar dizisinin ne anlama geldiğini ortaya koymaktır. Örneğin Hristiyanların Tanrı'nın sevgi olduğu iddiasını Braithwaite, Hristiyan dininin bir özeti

²⁶ Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, 18-19.

²⁷ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1999), 134-135.

²⁸ Turan Koç, *Din Dili* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 226.

ve sevgiye dayanan (*agapeistik*) niyetin beyanı şeklinde ele alır. Braithwaite'e göre pratikteki amaç, dinin temel ahlaki prensiplerine uygun davranış biçimini belirlemektir. Böyle bir bağlılık olmadan "doğru dinin" olmayacağı belirtilir.²⁹ Öte yandan Hristiyanlığı sevgiye indirgemenin Hristiyan ilahiyat literatürünü önemsememek olduğu ileri sürülmüştür. Bu durumun Hristiyanlığın bilinmemesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Hristiyanlıkta *agapeistik* davranışı öğütleyecek öğretiler bulunsa bile böylesi bir iddia için yetersiz kalacaktır. Basit bir şekilde Hristiyanlığı aşk ve sevgiyle tanımlamanın yanlış olduğu belirtilerek bunun ahlaki desteğine anlam verilemez.³⁰ Özetle dinî ifadeler, ahlaki ifadeler şeklinde değerlendirildiğinde aynı dine dair ahlaki prensipler çeşitlenmekte ve bunlar üzerinde tam bir uzlaşa sağlanamamaktadır.

Braithwaite, dinî ifadelerin ahlaki ifadelerden bazı bakımlardan farklı olduğunu itiraf eder. İlk olarak kasıtlı bir davranış politikasının yalnız dinî bir iddia olarak özelleştirilemeyeceğini belirtir. Diğer bir farklılık ise dinin temel ahlaki eğitiminin soyut terimlerle değil somut örneklerle verilmiş olmasıdır. Bunlarla birlikte, açıkça kabul edilmiş genel ilkelerin yokluğu bir kimsenin bu ilkelere uygun hareket etmesini engellemez. Sadece hangi ilkelere göre hareket edildiği belirsiz kalabilir. Ahlaki ilkeler genel biçimde ifade edildiğinde ilkelere kesin bir içerik vermek güçleşir. Örneğin, Mesih'e benzemeye çalışırken bunun nasıl olacağını bulmak zor olabilir ancak Aristoteles'in *eudamonia'sı* veya Mill'in mutluluğundan ne kastedildiğini keşfetmek de kolay olmayabilir. Dinî ve ahlaki prensipler arasındaki bir diğer önemli fark ise dinin vaaz ettiği davranışın yalnızca dışsal değil aynı zamanda içsel olmasıdır. Dinî eylemde yalnızca eylemin değil kalbin de değişmesi esastır. Örneğin, Hristiyanlıkta komşunuza sadece onu seviyormuş gibi davranmanız değil, onu sevmeniz de gerekir. Bu bağlamda *agape* kavramı, davranışa ek olarak zihinsel bir çerçeve çizer. Braithwaite, herhangi bir duygu ifadesini dinî ifadenin öncelikli unsuru olarak görmeyeceğini hatırlatır. Benzer şekilde, dinî bir ifade, içsel bir dinamiğe işaret ediyor gibi yorumlanırken bir davranışa da atıfta bulunabilir. Dinî inancın salt ahlaki bir ilkedan üstünlüğü, dindar bireyin isteğini değiştirmesinden kaynaklanır. Örneğin, düşmanı sevmek zor olabilir ama bunu başardıktan sonra ona sevgiyle davranmak kolaydır. Ancak ondan nefret etmeye devam edilirse onu seviyormuş gibi davranmak için daimî bir sabır gerekir. Hissetmeye dair sebat, kısmi olarak yerine getirildiğinde eylemin sebatına yönelik güçlü bir takviyedir. Braithwaite, bu saydıklarımızın dinî iddianın tamamen ahlaki olanlardan ayrılması için neredeyse yeterli olduğunu söylese de aynı iddianın farklı dinî sistemlerde ayırt edilemeyeceğini dile getirir.³¹

Din diline bir bütün olarak baktığımızda ahlaki ilkeler barındırdığını söyleyebiliriz. Din dilini oluşturan cümlelerin bir kısmının ahlaki ifadeler olduğu göz

²⁹ Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, 19.

³⁰ Bartley III, *Morality and Religion*, 19-29.

³¹ Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, 20-21.

önüne alınırsa din ile ahlak arasında bir ilişkinin var olduğu görünmektedir. Dahası, dinlerin ahlaki bir yönünün olması kaçınılmazdır. Bu durum, yalnızca bir dinin mensuplarının belirli ahlaki ilkeler dizisine bağlı olduğunu göstermekle kalmaz, ahlaki ilkelerin dinî inançla sıkı bir şekilde bağlı olduğunu söyler. Öte yanda ahlaki ilkelerin dinin bütününe oluşturduğu sonucu çıkmamaktadır. Dinî ifadeler, ahlaki yargılardan daha açıklayıcı olduğu için bu ikisi özdeşleştirilemez.³² Ahlaki yargıların dinî inançtan doğduğu, dini oluşturmadığı ileri sürülebilir.³³ Örneğin, “Tanrı kadirdir”, “Tanrı yaratıcıdır” ifadeleri nasıl tamamen ahlaki olabilir? Din dilinde kullanılan bu ifadelerin hangi davranışa yönelik bir niyeti ifade ettiği açık değildir ve söz konusu teorinin dışında kalıyor gibi durmaktadır. Dinin merkezine dinî doğruları koymak yerine ahlaki dönüşümü esas almak, Tanrı’nın özel vahiyle bildirdiği hakikatleri temel almamakla ilgilidir. Tanrı’nın, dinî doğruların bilinemez ve doğrulanamaz olduğu düşüncesi bu minvalde dinî çoğulculuğa götürmektedir.³⁴ Öte yanda, özel ve kişi merkezli vahiyler mahiyet itibarıyla farklı olmasından dolayı özel vahiyde din dilinin bilişsel yönü ön plana çıkarken kişi merkezli veya tabii vahiyde bu tür doğrular bilinemez olarak kalmaktadır. O zaman Tanrı’nın varlığına dair nasıl bir kanaat geliştirdiğimiz belirsiz hale gelecektir ve Tanrı üzerine konuşmanın imkânı yine bu belirsizlikte savrulacaktır.

Bir davranış biçimi birçok dinde ortak olabilmektedir. Hristiyanlığın temel yaşam öğretisinin agapeistik olduğunu belirten Braithwaite, bir Yahudi’nin ya da Budist’in aynı eylemi tavsiye edebileceğini dile getirir. O halde bu türden ortak dinî ifadeler, Hristiyan’ın, Yahudi’nin veya Budist’in yaşamında nasıl ayırt edilecektir? Bir Budist’in Hristiyan ile aynı yolu takip edeceği tasavvur edilebilir. Öyleyse bu ikisi arasında bir ayırım gözetilebilir mi? Braithwaite için dinler arasındaki önemli ayırım, bekleneceği üzere bir davranış politikasının altında yatan niyetlerdir. Bu niyetlere, dinlere göre çeşitli hikâye tasavvurları eşlik eder. Nitekim Hristiyan ve Budist yaşam tarzlarının aynı olduğu düşünülse dahi Hristiyanca bir yaşamı takip etme niyeti, Hristiyan’ın zihninde bir dizi hikâye³⁵ ile desteklenecektir. Öte yandan bir Budist, farklı hikâyelerle zihin dünyasını şekillendirmiştir. Bu tür hikâyeler vasıtasıyla bir Hristiyan iddianın Budist iddiadan ayrılması beklenmektedir. Bu teoriye göre hikâyelere yapılan atıf, empirik bir gerçek değildir. Öte yanda dinî hikâyeler, empirik önermelerden oluşmuştur. Braithwaite, bu empirik önermelerin bir Hristiyan’dan diğerine çeşitleneceğini, böylelikle farklı yorumlara açık olacağını belirtir.³⁶ Dinleri birbirinden ayıran unsurun sadece hikâyeler olduğu tartışma konusudur. Yalnız hikâyelerin ayırıcı unsur olduğu savunulduğunda dinî hikâyelerin gerisindeki inanç

³² James Edwin Mahon, “Macintyre and the Emotivists”, *What Happened in and to Moral Philosophy in the Twentieth Century?: Philosophical Essays in Honor of Alasdair Macintyre*, ed. Fran O’Rourke (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2013), 183.

³³ Basil Mitchell, *Morality: Religious & Secular* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 93–107.

³⁴ Recep Kılıç, “Dinî Çoğulculuk mu, Dinde Çoğulculuk mu?”, *Dini Araştırmalar* 7/19 (2004), 13–17.

³⁵ Dinî kıssalar.

³⁶ Braithwaite, *An Empiricist’s View of the Nature of Religious Belief*, 23–24.

devreden çıkmaktadır.

Braithwaite'e göre dinî iddia sahibinin, dinî hikâyelerin doğruluğuna/gerçekliğine inanma zorunluluğu yoktur. Önemli olan hikayenin düşünsel olarak değerlendirilmesi ve kastının anlaşılmasıdır. Ona göre, kendini Hristiyan olarak tanımlayan bir insan, Hristiyanlığın ahlaki ilkelerine göre yaşamayı ilan etmediği ve niyetini Hristiyan hikâyeleriyle ilişkilendirmediği sürece Hristiyan sayılmaz. Asıl iddia, bu hikâyelerin içindeki empirik önermelerin olgularla örtüştüğüne inanmaya gerek olmadığıdır. Bu durumda dinî hikayelere inanılmayacaksa onları anlatmanın işlevi nedir? Braithwaite'e göre, bir müminin dinî hikayelerle ilişkisi psikolojiktir. Dinî hikâyelerle desteklendiğinde doğal eğilimlere aykırı bir eylemde bulunmak daha kolaydır. Dahası, birçok insan için bu psikolojik bağlantı başka hikâyelerle zayıflamamaktadır. İncil ve Dua Kitabı, bir Hristiyan'ın yaşamı için en etkili kitaplar olmasına rağmen Braithwaite, Dostoyevski romanlarının da ahlaki şekillendirdiğini belirtir. Ona göre davranışı etkileyen unsurun entelektüel bir içeriği olmasının mecburiyeti yoktur. Kişinin davranışını, doğru olduğuna inandığı önermeler kadar kurgular, hayaller ve dilekler de şekillendirir.³⁷ İyi bir eylemin arka planı, bahsedildiği gibi birçok unsur olabilir ancak iyi bir eylem, doğru bir inancı önceler. Braithwaite, iyiyi doğrudan ayırmaktadır. Doğru inancı oluşturacak hakikat ise nerede olursa olsun değişmeyecektir. Dolayısıyla dinin vurguladığı hakikat, herhangi bir metinde geçtiğinde de hakikattir. Dinî hikayelerin psikolojik destek sağladığı gözlenebilir ancak bu teoriyle dinî anlatıların doğru olmasından ziyade psikolojik faydası ön plana çıkarılmıştır. Bu aşamada Braithwaite, dinî hikâyeleri herhangi bir hikâyeye eş tutmaktadır. Bazı hikâyeler yaşamımızı aydınlatabilir ancak bir müminin davranışlarını şekillendirmeye yetecek midir? Herhangi bir hikâyeye inançlı bir kimseyi tatmin etmeyebilir. Yine dinî hikâyeler, işleve indirildiğinde kural bildiriminden başka bir şey olmayacak ve dinin ulûhiyetinden eser kalmayacaktır. Bir müminin kendini dine adamadan önce inanç boyutunu da gözetmesi gerekmektedir. Din dilinde yer alan onaylayıcı ifadelerin, evrene dair tasavvurların ne anlama geldiği bilinmeden inanca yer açmak pek mümkün görünmemektedir. Böylelikle dinî hikayelerin de diğer hikayelerden pek bir farkı kalmamaktadır. Braithwaite, eleştirdiği noktayı inancın doğruyla olan bağı kurmayarak yine kendisi hazırlamıştır. Davranışların benzer olduğu dinlerde ayırıcı unsurun dinî hikayeler olduğu söylenmiştir. Bir davranış politikası geliştirmek için hangi dinin hikayesinin referans alınacağı ise muammadır. Bir dinin doğruluğundan bahsedilemiyorsa hikayelerin desteği ne ifade edecektir? Doğruluğun söz konusu edilmediği yerde öyle veya böyle yaşamının bir farkı kalmayacaktır, dolayısıyla dinî hikayelerin psikolojik işlevi de bir bakıma işlevsiz kalmaktadır.

Braithwaite'in teorisinde, dinin temel unsurlarının dikkate alınmadığı düşünülmektedir. Nitekim ahlaki bir din yorumunda Tanrı'nın ve insanın varlığı, öte dünya gibi hiçbir meseleye temas edilmemektedir. Bu şekilde önerisi, mantıqçı

³⁷ Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, 27-28.

pozitivizme karşı görülse de mantıkçı pozitivist ruhu barındırmaktadır. Dinin yaşamda ahlaki yönü olduğu kadar inanç boyutu da vardır.³⁸ Öyleyse teistik dilin iyi davranışı tespit ve teşvik etmesini nasıl anlamamız gerekmektedir? Örneğin, Tanrı'nın mevcut bir şahsa delalet etmediğini düşünen aydınlanmış inananların, dua ve ibadeti bırakıp dinî hikâyelerle ahlaki iyi davranışı tanımlamaları ve örneklendirmeleri anlamına mı gelmektedir? Cevap evet olursa tutumları kuralcı olur, çünkü bu durum teistik dil kullanımlarının tamamen terk edilmesini gerektirir. İkinci bir seçenek, teistik dilin gerçeğe atıfta bulunmamasına rağmen, ibadet ve duanın mevcudiyeti mi ifade edilmektedir? O zaman ibadetlerin ve duaların nesnesi bir kurgu olarak mı düşünülecektir? Tanrı'nın ahlaki yaşamı düzenlemek için sadece bir kurgu olduğunu düşünelim, bu kez de ibadet ve duanın geçerliliği tartışmaya açık hale gelmektedir. Bu sorular, ahlaki indirgemeciler tarafından yanıtlanmamaktadır. Üstelik ibadet ve dua edenler böyle bir Tanrı tasavvurundan pek memnun olmayacaktır. Nitekim ibadet, bir bakıma Tanrı ile bir iletişim içine girmektir. İletişim doğası gereği iletişimde bulunulan kişilerin gerçekliğinin pratik bir onaylamasını içerir. Aksi durumda kişi iletişimde bulunma ihtiyacı hissetmez. İnanan bir kimse, cevap vermeyeceğini düşündüğü bir Tanrı'ya dua etmez.³⁹

Braithwaite, derslerinde dinî inanç (*religious belief*) terimini kullanmaktan kaçındığını bunun yerine dinî iddia (*religious asserion*) veya kanaat (*religious conviction*) gibi ifadeleri tercih ettiğini bildirir. Çünkü dinî ifadede ne mantıksal ne empirik bir şey bulmadığını söyler. Ne niyetin iddiası ne de hikâyelerin referansı alışık olduğumuz anlamda inancı içerir. Dinin, bireysel ideallere ve hayal gücüne dayalı öznel bir tutum olduğunu belirtir.⁴⁰ İnanç-iddia ayrımına gidilmesinin temel sebebi, dinî ifadelerin doğruluk değerlerinin olmadığına dikkat çekmektir. Bu ayrım, inancı yok saymak ve dinin sadece deneysel yönünü hesaba katmaktır. Bilindiği üzere, bu şekilde dinî ifadeler öznel olacağı için onların yanlış olması da umursanmayacaktır.⁴¹ Herkesin dininin tamamen kendi ideallerine ve hayallerine bağlı olduğu fikri sübjektiviteyi beraberinde getirir. Bu sübjektif tutum bazı soruları da doğurur. Örneğin, objektif bir şey yoksa tebliğin ve din değiştirmenin rolü nedir? Üstelik dindar kimsenin inandığı hiçbir önerme yoksa konumunu nasıl savunacaktır? Öyle görünüyor ki din hakkında herhangi bir tartışma “otobiyografi takası”ndan daha fazlası olmalıdır. Braithwaite'e göre hepimizin sosyal hayvanlar olarak birbirine bağlı olduğu düşünülürse benzer bir yaşam tarzını benimseyen kimselerin, bir diğerine yardım etmesi yararlıdır. Temel istekler benzer olduğunda bir insanın otobiyografisi diğerinin hayatı üzerinde pekâlâ bir etkisi olabilmektedir. Ancak kişilerin hayatlarını farklı ilkelere göre idame ettirdiklerini farz edelim. Aralarında herhangi bir makul

³⁸ Ali Yıldırım, “Din Dilinin Ahlâkî Yorumu”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2012), 565.

³⁹ Edward H. Henderson, “Theistic Reductionism and the Practice of Worship”, *International Journal for Philosophy of Religion* 10/1 (1979), 26–28.

⁴⁰ Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, 31-32.

⁴¹ Ali Yıldırım, *Din Dilinin Anlamı: Doğrulamacı ve İşlevselci Yaklaşımlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012), 90.

tartışma olabilir mi? Burada söylemek istenen, bir dizi ahlaki ilkeyi benimsemenin ve bu ilkelere göre yaşamının şahsi bir karar meselesi olduğudur.⁴²

Din dilinin bilişsel olarak yorumlanmaması, doğrulama gereğini ortadan kaldırsa dahi yeni sorunlara yol açmıştır. Ayer'in etik duygusalılığından sonra Braithwaite'in teorisi de gayrı-bilişselci bir açıklamadır.⁴³ Her şeyden önce bu teori, iyi bir indirgeme olarak yorumlanır.⁴⁴ Bu indirgemeci savunu, Tanrı'nın varlığına dair bir onay içermemektedir. Böylece dinlerin var olanı açıklamaktan ziyade pratik bir işlevinin olduğu fikri yaygınlaşır. Tanrı'nın varlığını kanıtlama ihtiyacı ortadan kaldırılarak bir nevi Tanrı fikrinin anlamlılığı savunulur. Tanrı'yu işaret eden ifadeler gerçeklik belirtmediğinden doğrulama sorunu da ortadan kalkmaktadır. Tanrı hakkında konuşmaların olduğu teistik dinlerde ise doğruluk için işlevin gözetilmesi önerisi, dili belirsiz bir kullanıma açar. Teistik indirgemeciliğin kabulü, ibadete ayrılan önemin bir tür edebi hümanizme dönüşmesine neden olacaktır. Bu şekilde ibadetler, dinî yaşamın temeli olmaktan çıkmaktadır.⁴⁵ Braithwaite'in bu girişimi dini anlamlı kılmak için başlamış olsa dahi dini geçersiz kılmakta ve içerisinde çelişkiler barındırmaktadır. Ayrıca bu tutum, dinin ilahi yönünün görmezden gelindiği ve mantıkçı pozitivist çizgiden uzaklaşmadığı şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁶ Tüm bunlar göz önüne alındığında hakikatin devreden çıkarılarak yalnız bağlılığın parlatılması, bir dine bağlanmaya götürecek neden vermemektedir. Bir başkasını kendi dinine yöneltecek bir tebliğ faaliyetini konumlandırmak şöyle dursun söz konusu dine neden bağlanıldığı bile meçhuldür. Bir dinin yaşam tarzını uygulamak için karar vermenin keyfi olmadığı belirtilse de bu kararın neye göre alınacağına dair bir açıklama yoktur.

SONUÇ

Dini inanç, mantıksal pozitivistin temel tezlerinden biri olan doğrulama ilkesiyle doğrulanamamaktadır. Buna karşılık, Wittgenstein'in fikirlerinden etkilenen bazı filozoflar, dinî inancı anlamlı kılmaya çalışmıştır. Bunlardan biri olan Braithwaite, *Dini İnançın Doğası Üzerine Bir Empiristin Görüşü* adlı eserinde anlamı belirleyen ölçütün işlev olduğunu belirtir. Bunun üzerine, dinî inancı işlevsel biçimde yorumlayarak ahlaki iddialarla benzer bir kategoriye koyar. Ona göre hem dinî hem ahlaki ifadelerde bazı farklılıklar olsa da belirli bir yaşam tarzını takip etmeye yönelik asıl unsur niyettir. Bu niyetlerin dışavurumu olan davranışlar, dinî inancı anlamlı kılmaya yetecektir. Niyetin ortak olduğu dinler arası farkı ise o dinin hikâyeleri oluşturacaktır. Öyle ki hikâyelerin gerçekliğine inanmaya gerek yoktur. Sadece dindar kimseye ahlaki davranışların sürdürmekte psikolojik destek sağlayacaktır.

⁴² Braithwaite, *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, 33-35.

⁴³ Scott, Michael, "Religious Language", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2022 Edition), ed. Edward N. Zalta (Erişim 31 Mayıs 2021).

⁴⁴ Jean Greisch, "Basit Dilin Sınırları İçinde Din", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1998), 601-641.

⁴⁵ Henderson, "Theistic Reductionism and the Practice of Worship", 38-39.

⁴⁶ Yıldırım, *Din Dilinin Anlamı: Doğrulamacı ve İşlevselci Yaklaşımlar*, 84.

Son tahlilde bu görüşe göre dinî ifadelerin öznel bir tutumdan öteye gidemeyeceği görülmektedir.

Braithwaite'in tezi, dinî inancın doğasını analiz etmekten çok reçete sunuyor gibi görünmektedir. Braithwaite, başlangıçta empirik olgular, bilimsel yöntem ve zorunlu doğrular şeklinde ayırdığı üç doğrulama biçimi arasında dinî ifadelerin yerinin olmadığını savunmuştur. Tanrı'nın empirik olarak gözlenememesi ilk iki kategori için en önemli sorundur. Bunun aksine Tanrı'nın doğrudan gözlemlenememesi, dini ifadelerin gözleme konu olmayacağını gerektirmez. İlk kısımda Tanrı'dan bahsetmek için Zâtını empirik olarak deneyimleme şartının bulunmayacağını ileri sürdük. İkinci kısımda Braithwaite'in dinî ifadelerin genel empirik ifadeler olmadığı, psikolojik gerçekliği olduğu fikrini sunduk ve iddiasının kanıtsız olduğu karşılığını verdik. Bilimsel yöntemin mutlak doğruluğunu tartışmaya açtık. Hakeza üçüncü grupta zorunlu ifadelerin varsayıma dayandığı teziyle, dinî ifadelerin bu kategoride yer almamasının dayanaksız olduğunu savunduk. Tanrı kanıtlamaları arasında *a priori* ve *a posteriori* birçok delil bulunmaktadır.

Braithwaite, dinî ifadelerin olgusal ve bilişsel kullanımına dair bir açıklama sunmamaktadır. Doğrulama ilkesinin, kendisini dahi doğrulamaktan uzak olduğunu belirttik. Bu ilke doğrultusunda bir çözüm arayışı, bizi bilişsel unsurların devre dışı kaldığı bir din modeline götürmektedir. Hâlbuki inançlar niyeti doğurmakta, niyetler de davranışlara dönüşmektedir. İnanca değinmeden dinde asıl unsurun niyet olduğu önermesi doğru değildir. Braithwaite'in niyeti temel alarak dinî inanca davranışla anlam vermesinin eksik bir yorum olduğu sonucuna ulaştık. Ölçüt koyarken dahi bilişsel bir yön gerekmektedir. Biliyoruz ki doğruluk inançta bulunmuyorsa davranışta da bulunmayacaktır. Dolayısıyla kullanımı doğruluk ölçütü olarak almak yetersizdir, çünkü kullanım içeriğe matuf olarak anlaşılabilir. Bir davranış için önce inancın sonra niyetin sorgulanması gerekmektedir, davranış bunların bir sonucudur.

Dini ahlaka indirgemek gibi bir çözüm teizm açısından da kabul edilebilir değildir, çünkü teistik dinler belirttiğimiz gibi hakikat iddiasında bulunur. Aksi halde dinler metafizik gerçeklikten bağımsız bir hal almaktadır ki bu durumun dinlerin temel iddiasına terstir. Braithwaite'in söylediği gibi dinî ifadeler, sadece psikolojik destek sağladığında dinin doğruluk iddiasının devreden çıktığı sonucuna ulaştık. Öyleyse inanan kimse bu davranışları sürdürdüğü halde olumsuz sonuçlara ulaştığında neden kolayca başka bir dine geçmemektedir? Dini takip etmek için tek unsur niyetse bu gibi durumlarda aynı dinde kalmaya değer bir sebep bulunmamaktadır. Dinî ifadelerin salt niyetlerden daha fazla, derin bir anlamı olmalıdır.

Dinî kıssaların bir çeşit duygulanım vasıtaları olduğu öne sürülmüştür. Düşünebildiğimiz her şeyin duygusal boyutunun olduğu açıktır, bu onların duygusal boyuttan ibaret olduğunu göstermez. Braithwaite'in bahsettiği gibi bu şekilde dinî kıssalar herhangi edebi bir hikâyeden öteye geçemeyecektir. Ahlaki motivasyon oluşturması bakımından Shakespeare ve Tanrı arasında bir fark gözetmeye

neredeysse gerek kalmayacaktır. Bu bağlamda Tanrı'nın gerçekliğinin olmadığı bir dinde ibadetlere ve duaya yer yoktur. Dinlerin hayati tezini oluşturan öte dünya iddiası ve şümulü bir inanç modeli kalmamaktadır. Görüldüğü üzere empirist bir yorumda dinin ilahi yönü göz önüne alınmamıştır.

Din dilini anlamlı kılmaya dair bu girişim, önemli olsa da işlev gibi tek bir unsura odaklandığından saydığımız sorunları beraberinde getirmiştir. Tanrı'nın varlığını söz konusu etmeden dinin işlevine göre bir anlamlılık savunusu bize göre de oldukça anlamsızdır. Temel taşların yerleştirilmediği bir binanın üzerine kat çıkmaya ve herhangi bir tuğlanın orada iyi durduğunu söylemeye benzemektedir. Dolayısıyla bu şekilde benimsenen dinin işlevinden bahsetmek şöyle dursun sağlamlığı tartışılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1999.
- Ayer, Alfred Jules. *Language Truth and Logic*. London: Penguin Books, 12. Basım, 1971.
- Bartley III, William Warren. *Morality and Religion*. London: Palgrave Macmillan, 1971.
- Braithwaite, Richard Bevan. *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*. Cambridge: Cambridge University Press, 1955.
- Carnap, Rudolf. "The Elimination of Metaphysics Through Logical Analysis of Language". *Logical Positivism*. ed. Alfred Jules Ayer. 60-82. Toronto: Collier-Macmillan, 1959.
- Erdem, Engin. "Ateizm ve Kanıtları". *Din Felsefesi El Kitabı*. ed. Sait Reçber - Recep Kılıç. 179-181. Ankara: Grafiker, 2014.
- Greisch, Jean. "Basit Dilin Sınırları İçinde Din". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1998), 601-641.
- Hempel, Carl G. "The Empiricist Criterion of Meaning". *Logical Positivism*. ed. Alfred Jules Ayer. 108-133. Toronto: Collier-Macmillan, 2. Basım, 1959.
- Henderson, Edward H. "Theistic Reductionism and the Practice of Worship". *International Journal for Philosophy of Religion* 10/1 (1979), 25-40.
- Kenny, Anthony. *Philosophy in the Modern World*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Kılıç, Recep. "Dini Çoğulculuk mu, Dinde Çoğulculuk mu?". *Dini Araştırmalar* 7/19 (2004), 13-17.
- Koç, Turan. *Din Dili*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Mahon, James Edwin. "Macintyre and the Emotivists". *What Happened in and to Moral Philosophy in the Twentieth Century?: Philosophical Essays in Honor of Alasdair Macintyre*. ed. Fran O'Rourke. 165-201. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2013.
- Mascall, Eric Lionel. *Words and Images; A Study in Theological Discourse*. London: Darton, Longman & Todd, 1968.
- Mitchell, Basil. *Morality: Religious & Secular*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Quine, Willard V. O. "Two Dogmas of Empiricism". *The Philosophical Review* 60/1 (1951), 20-43.
- Reçber, Mehmet Sait. "Din Felsefesi". *Felsefe*. 180-213. Ankara: Ankuzem, 2005.
- Rossi, Jean-Gerard. *Analitik Felsefe*. ed. Atakan Altınörs. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2. Basım, 2020.
- Schlick, Moritz. "Meaning and Verification". *The Philosophical Review* 45/4 (1936), 339-369.
- Schönbaumsfeld, Genia. *Wittgenstein and Religion*. Cambridge University Press, (yayımlanmamış kitap).
- Scott, Michael. "Religious Language". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2022 Edition). ed. Edward N. Zalta. URL=

<<https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/religious-language/>>.

Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus*. ed. Oruç Aruoba. İstanbul: Metis, 7. Basım, 2020.

Yıldırım, Ali. “Din Dilinin Ahlâkî Yorumu”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2012), 541–567.

Yıldırım, Ali. *Din Dilinin Anlamı; Doğrulamacı ve İşlevselci Yaklaşımlar*. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.

“Verifiability principle | philosophy | Britannica”. Erişim 01 Haziran 2021. <https://www.britannica.com/topic/verifiability-principle>

